

РОЗДІЛ 11 МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 341.322: 349.6

МІЖНАРОДНЕ ГУМАНІТАРНЕ ПРАВО ЯК КЛЮЧОВИЙ ІНСТРУМЕНТ ОХОРОНИ НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА ПІД ЧАС ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ МІЖНАРОДНОГО ХАРАКТЕРУ

INTERNATIONAL HUMANITARIAN LAW AS THE MAIN INSTRUMENT OF ENVIRONMENTAL PROTECTION IN INTERNATIONAL ARMED CONFLICTS

Грицан О.А.,

*кандидат юридичних наук, доцент, доцент
кафедри конституційного, міжнародного та адміністративного права
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»*

У статті досліджуються питання охорони довкілля під час збройних конфліктів міжнародного характеру нормами міжнародного гуманітарного права. З цією метою автором аналізуються чотири основні джерела міжнародного гуманітарного права: звичаєве право, договірне право, прецедентне право та м'яке право. Відзначається, що прогалини в гуманітарному праві можуть бути заповнені за допомогою норм інших галузей міжнародного права, зокрема, міжнародного екологічного права та права прав людини.

Ключові слова: охорона навколишнього середовища, збройний конфлікт міжнародного характеру, міжнародне гуманітарне право, шкода навколишньому середовищу.

В статье исследуются вопросы охраны окружающей среды во время вооруженных конфликтов международного характера в соответствии с нормами международного гуманитарного права. С этой целью автором проанализированы четыре основные источники международного гуманитарного права: обычное право, договорное право, прецедентное право и мягкое право. Отмечается, что пробелы в гуманитарном праве могут быть заполнены с помощью норм других отраслей международного права, в частности, международного экологического права и права прав человека.

Ключевые слова: охрана окружающей среды, международный вооруженный конфликт, международное гуманитарное право, ущерб окружающей среде.

In the article the questions concerning the protection of the environment in international armed conflicts under international humanitarian law are considered. For this purpose the author analyzed four main sources of international humanitarian law: customary law, treaty law, case law and soft law. It is pointed out that the gaps in humanitarian law might be filled by reference to other areas of international law including international environmental law and human rights law.

Key words: environmental protection, international armed conflict, international humanitarian law, environmental damage.

Постановка проблеми. Тривалі збройні протистояння на сході України актуалізувала ряд важливих питань, вагомим місце серед яких займає стан екосистем у зоні бойових дій. Збитки, завдані довкіллу Луганської та Донецької областей у результаті військового конфлікту, ще наприкінці 2014 року оцінювались у мільярди гривень. Відсутність можливостей щодо контролю всієї території Донецької та Луганської областей та постійні обстріли не дозволяють об'єктивно оцінити шкоду, спричинену довкіллу за весь період збройних протистоянь [1, с. 7].

14 листопада 2016 року було оприлюднено щорічний звіт Прокурора Міжнародного кримінального суду [2], де зазначається, що ситуація на території Криму та м. Севастополя є рівнозначною міжнародному збройному конфлікту між Україною та Російською Федерацією (п. 158). На окремих територіях Донецької та Луганської областей визнається існування міжнародного збройного конфлікту, який виник не пізніше 14 липня 2014 року (п. 179). При цьому, зважаючи на підконтрольність незаконних збройних формувань ЛНР і ДНР Російській Федерації, Прокурор не виключає можливості подальшого визнання на сході України збройного конфлікту міжнародного характеру (п. 170). Як зауважує О. Буткевич, визнання того, що в Україні має місце міжнародний збройний конфлікт, тягне за собою виконання Женевських конвенцій 1949 року щодо збройних конфліктів та застосування гуманітарного права до міжнародних конфліктів [3]. За таких обставин вивчення особливостей міжнародно-правової охорони довкілля в зоні збройного конфлікту міжнародного характеру стає особливо актуальним.

Стан дослідження. Загальні засади правової охорони довкілля в зоні бойових дій стали предметом досліджень окремих вітчизняних науковців: Г. Балюк, О. Задорожнього, О. Макаренка, М. Медведєвої, О. Мелень-Забрамної, С. Шутяк. Значний інтерес являють також пошуки в галузі міжнародного права, що належать зарубіжним авторам – К. Бруху, Е. Давиду, Дж. Даймонду, Б. Наїму, А.-Дж. Лоексу, Е.-М. Мремі. Водночас, в українській науці міжнародного публічного права, у тому числі, права навколишнього середовища на сьогодні відсутні комплексні дослідження цієї проблематики.

Ключовою галуззю, на основі якої здійснюється міжнародно-правове регулювання відносин воєнного часу, є міжнародне гуманітарне право (далі – МГП). Історично правові норми, покликані забезпечити охорону довкілля в зоні бойових дій, також формувались у рамках цієї галузі. Традиційно їх розподіляють на чотири групи: договірне право, звичаєве право, «м'яке» право, прецедентне право [4]. Варто зауважити, що усі з перелічених груп є тісно взаємопов'язаними: договірні положення з часом можуть перерости у правовий звичай, а судова практика викриває практичні прогалини існуючого міжнародно-правового регулювання.

Метою статті є аналіз норм МГП, які мають природоохоронний характер, а також оцінка їх ролі в забезпеченні охорони навколишнього середовища під час збройних конфліктів міжнародного характеру.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вивчаючи МГП як ключову галузь охорони екосистем у зоні військових протистоянь, у першу чергу, варто проаналізувати

його звичаєві норми та принципи. На сьогодні робота над систематизацією принципів МГП ще не завершилась. Однак, за загальним правилом, у МГП навколишнє середовище охороняється як цивільний об'єкт. Тому до принципів, що мають силу міжнародного звичаю та опосередковано можуть застосовуватись із метою захисту довкілля в період збройних конфліктів, доцільно віднести такі: розмежування, пропорційності, гуманності, військової необхідності, запобігання та нейтральності.

Принцип розмежування полягає в тому, що під час здійснення військових операцій цивільні об'єкти та населення повинні залишатись поза сферою впливу воєнних дій. Сторони збройного конфлікту повинні визначати різницю між цивільним населенням і комбатантами, а також між військовими цілями та цивільними об'єктами. Оскільки довкілля, за загальним правилом, також є цивільним об'єктом, воєнні дії не повинні впливати на нього як у цілому, так і на окремі його компоненти. Водночас, на ситуації використання того чи іншого природного об'єкта воюючою стороною дія принципу розмежування не поширюється.

Принцип пропорційності вимагає, щоб воюючі сторони у процесі конфлікту не спричиняли такої шкоди цивільним об'єктам, яка була б надмірною щодо конкретної і безпосередньої військової цілі [5, с. 632]. Тобто, якщо згідно принципу розмежування забороняється цілеспрямований збройний вплив на навколишнє середовище під час воєнних дій, то порушенням принципу пропорційності буде вважатись невинувато велика супутня шкода довкіллю під час атаки на військові об'єкти супротивника.

Принцип гуманності забороняє завдання зайвих страждань та руйнувань. У екологічному контексті його порушенням може вважатись, до прикладу, знищення агресором природних об'єктів, без яких не може обійтись цивільне населення: отруєння води в колодязях, псування сільськогосподарських земель тощо [1, с. 15].

Зміст принципу воєнної необхідності, за формулюванням Ж. Пікте, – не завдавати ворогу більших збитків, ніж цього вимагає ціль війни. Тому спричинення певної шкоди довкіллю допускається лише за умови, якщо іншим шляхом установа воєнна ціль взагалі не могла би бути досягнута. Проте застосування цього принципу можливе лише у тісному зв'язку з іншими нормами міжнародного гуманітарного права, які суворо обмежують свободу сторін у виборі засобів і методів ведення війни [6, с. 128].

Принцип запобігання полягає у вимозі вживати всіх необхідних заходів для попередження завдання шкоди цивільним особам та цивільним об'єктам, зведення її до мінімуму. Він особливо актуальний для захисту довкілля, оскільки шкоду, яка йому завдається, далеко не завжди можна виправити.

Принцип нейтральності забороняє завдати збитки державі, яка не є учасником збройного конфлікту, чим забезпечується непряма охорона навколишнього середовища цих країн.

Варто також згадати про застереження Мартенса, яке часто відносять до базових принципів міжнародного гуманітарного права. Спершу застереження містилось у тексті преамбули Гаазької конвенції про закони та звичаї війни 1899 року, згідно з яким «у випадках, не врегульованих даною угодою, населення та воюючі сторони залишаються під охороною та дією засад міжнародного права, оскільки вони випливають із звичаїв, що встановились між цивілізованими народами, із законів людяності та вимог суспільної свідомості». Згідно із широким трактуванням, застереження Мартенса означає, що у випадках, які не підпадають під дію норм договірного права, цивільні особи та комбатанти залишаються під захистом принципів міжнародного права, що випливають із установлених звичаїв, принципів гуманності та вимог суспільної свідомості. На сьогодні в доктрині превалує думка, що дія застереження

Мартенса поширюється також на відносини щодо охорони довкілля під час збройних конфліктів.

Згідно з дорученням Міжнародної конференції Червоного Хреста і Червоного Півмісяця (Женева, 1995) Міжнародним Комітетом Червоного Хреста було підготовлено Доповідь про звичаєві норми МГП, що застосовуються у збройних конфліктах міжнародного та неміжнародного характеру. Зміст цієї доповіді розмежовано на відповідні розділи та норми. Безпосередній охороні довкілля присвячено главу 14 – «Навколишнє середовище», яка охоплює три норми [7, с. 183–203]. Норма 43 визначає загальні принципи ведення воєнних дій, які застосовуються і до навколишнього середовища. Згідно з нею, ніяка частина навколишнього середовища не може бути об'єктом нападу, за винятком тих випадків, коли вона є воєнним об'єктом. Заборонено знищувати будь-яку частину навколишнього середовища, якщо цього не вимагає суттєва воєнна необхідність. Забороняються напади на воєнні об'єкти, що побіжно спричиняють таку шкоду навколишньому середовищу, яка була би неспіврозмірною воєнним перевагам, які очікуються. Відповідно до норми 44, під час використання методів і засобів ведення війни мають належним чином застосовуватись усі можливі засоби обережності, щоб запобігти завданню випадкової шкоди навколишньому середовищу або хоча би звести її до мінімуму. Норма 45 забороняє використовувати методи та засоби ведення війни, що мають на меті завдати або, як очікується, завдають масштабну, довготривалу та серйозну шкоду навколишньому середовищу. У зв'язку з розглядом цих норм на одному рівні з іншими звичаєвими нормами, варто погодитись із думкою щодо оформлення спеціального принципу МГП, а саме – принципу охорони довкілля під час збройних конфліктів. На відміну від інших принципів МГП, які мають виражений антропоцентричний характер, зазначений принцип забезпечує охорону навколишнього середовища не просто як сфери існування людини, а вже як самостійного об'єкту, що потребує захисту від наслідків бойових дій.

Поряд зі звичаєвими, вагому роль у забезпеченні охорони довкілля під час збройних конфліктів міжнародного характеру відіграють договірні норми МГП. Частина їх містять спеціальні положення, спрямовані на захист навколишнього середовища. Однак іще до їх прийняття зміст багатьох договірних норм МГП був настільки загальним, що це допускало можливість тлумачення їх у якості підстави для захисту природного середовища під час збройних конфліктів [8, с. 239].

До прикладу, в зоні бойових дій довкілля опосередковано охороняється нормами IV Гаазької конвенції про закони та звичаї сухопутної війни (1907). У ст. 3 конвенції закріплюється таке правило: «Воююча сторона, яка порушить постанови даного Положення, повинна буде відшкодувати збитки, якщо для цього є підстави. Вона буде відповідальна за всі дії, вчинені особами, що входять до складу її військових сил». Таким чином, порушник зазначеної норми може нести відповідальність і за збитки, завдані довкіллю. Певний ступінь захисту навколишнього середовища під час збройного конфлікту забезпечують Протокол про заборону застосування на війні задушливих, отруйних або інших подібних газів і бактеріологічних методів ведення війни (1925), Конвенція про заборону розробки, виробництва та накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) і токсичної зброї та про їх знищення (1972), Конвенція про заборону хімічної зброї (1993) тощо.

Одним із перших міжнародно-правових актів, безпосередньо спрямованих на захист навколишнього середовища під час збройних конфліктів, стала Конвенція про заборону військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище (ENMOD), прийнята наприкінці 1976 року. Держави-учас-

ниці ENMOD взяли на себе зобов'язання не вдаватися до військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище, які мають масштабні, довготривалі або серйозні наслідки, як способів руйнування, завдання збитків або спричинення шкоди будь-якій іншій державі-учасниці. Як зазначається у літературі, «можна вважати, що ENMOD у цілому вписується в рамки заборони застосовувати зброю, що здатна завдати надмірних страждань або має невивіркову дію, але вона, у першу чергу, ґрунтується на новій цінності, інтегрованої у міжнародне право: охороні природного середовища» [9, с. 402].

Наступного року було прийнято ще один важливий міжнародний акт – Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I). У ньому містяться дві статті, які передбачають охорону довкілля в зоні міжнародного збройного конфлікту. Ст. 35 документу закріплює принципи охорони навколишнього середовища і забороняє застосовувати методи або засоби ведення військових дій, які мають на меті завдати або, як можна очікувати, завдадуть масштабної, довготривалої і серйозної шкоди природному середовищу. Ст. 55 Протоколу I встановлює, що захист довкілля включає заборону використання методів або засобів ведення війни, що мають на меті завдати або, як можна очікувати, завдадуть шкоди природному середовищу, чим поставлять під загрозу здоров'я чи виживання населення.

Як бачимо, у Протоколі I та ENMOD використано поняття «масштабні», «довготривалі» та «серйозні» наслідки і «масштабна», «довготривала» та «серйозна» шкода. Текст жодного із документів тлумачення цих понять не містить. Такі роз'яснення подаються лише у коментарях до них. Крім того, в обох документах ці терміни були інтерпретовані по-різному. Наприклад, відповідно до ENMOD, термін «довготривалий» («long-lasting») означає термін упродовж кількох місяців або близько сезону, в той час як у рамках Додаткового протоколу I поняття «довготривалий» («long-term») інтерпретується як питання десятиліть. Під «масштабними» наслідками у розумінні ENMOD маються на увазі такі, що охоплюють район у кілька сотень квадратних кілометрів, а під «серйозними» – ті, що призводять до суттєвого чи значного порушення або заподіяння шкоди людському життю, природним і економічним ресурсам або іншим матеріальним цінностям. Згідно з Протоколом I, «серйозна» шкода – це шкода, завдана здоров'ю населення.

Варто також звернути увагу на основні відмінності цих документів. Так, Протокол I забороняє використання під час збройного конфлікту методів або засобів ведення військових дій, які можуть завдати значної шкоди навколишньому середовищу як такому, а ENMOD – використання методів, за яких зброєю стає саме навколишнє середовище.

По-друге, відповідно до Протоколу I, заборона поширюється на певні дії чи використання певних видів зброї тільки в тому випадку, якщо наслідки для довкілля будуть одночасно «масштабними, довготривалими та серйозними». Експертами ЮНЕП для позначення сукупності зазначених критеріїв було запропоновано термін «потрійний кумулятивний стандарт»

[4, с. 58]. Згідно з ENMOD, наявність хоча б одного із цих критеріїв буде достатньою, щоб вважати використання тих чи інших засобів впливу на природне середовище неправомірним. Окрім цього, ENMOD може застосовуватись як у мирний час, так і в ситуаціях збройних конфліктів, а Протокол I – тільки під час збройних конфліктів.

Ще одним міжнародно-правовим документом, що містить норми природоохоронного спрямування, стала Конвенція про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатись такими,

що завдають надмірних ушкоджень або мають невивіркову дію (1980). Преамбула Конвенції забороняє застосування методів або засобів ведення війни, які мають на меті завдати або, як можна очікувати, завдадуть масштабної, довготривалої і серйозної шкоди природному середовищу. Прийнятий до Конвенції Протокол про заборону або обмеження застосування вогнепальної зброї (1980) закріплює заборону перетворювати ліси або інші види рослинного покриву в об'єкт нападу із застосуванням вогнепальної зброї, за винятком випадків, коли такі природні елементи використовуються щоб укрити, сховати або замаскувати комбатантів або інші військові об'єкти, або коли вони самі є військовими об'єктами.

Певну роль у забезпеченні охорони навколишнього середовища під час збройних конфліктів відіграють прецедентні норми. Виходячи з положень ст. 59 Статуту Міжнародного суду ООН, судові рішення розглядають як допоміжне джерело міжнародного права. Перш за все, до них належать рішення та консультативні висновки самого Міжнародного суду ООН, а також міжнародних трибуналів та Компенсаційної комісії ООН. До прикладу, в Консультативному висновку про законність погрози або застосування ядерної зброї (1996) Міжнародний Суд ООН постановив, що держави повинні брати до уваги екологічні інтереси під час оцінки того, що є необхідним і пропорційним у процесі досягнення встановлених військових цілей.

Ще однією групою норм МГП, спрямованих на охорону довкілля під час міжнародних збройних конфліктів, є норми «м'якого» права. Як зазначається у зарубіжній літературі, таке право належить до квазі-правових інструментів, які не мають юридично обов'язкової сили або чия сила слабша, порівняно з нормами традиційного «жорсткого» права. У контексті міжнародного права, «м'яке» включає в себе такі елементи, як резолюції, рішення, декларації, заяви, принципи, кодекси поведінки та практики, які часто зустрічаються в текстах рамкових договорів, а також інші недовірні зобов'язання [4, с. 58].

Так, у Преамбулі Резолюції Генеральної асамблеї ООН про захист навколишнього середовища під час збройних конфліктів 47 / 37 (1992) визнано «важливість застосування положень міжнародного права довкілля під час збройного конфлікту». У документі вказується на порушення норм міжнародного права у формі завдання екологічної шкоди та виснаження природних ресурсів, а також нищення довкілля, яке не виправдано військовою необхідністю та відбувається безпричинно. 27 травня 2016 року в Найробі, у рамках засідання Асамблеї ООН з навколишнього середовища було ухвалено резолюцію «Захист довкілля в районах, уражених збройними конфліктами». Документ визначає взаємозалежність захисту довкілля з дотриманням прав людини, необхідність зменшення негативного впливу на нього нелегальних збройних угруповань, зокрема, транснаціональних, нелегальної експлуатації ними природних ресурсів та торгівлі ними, наголошує на необхідності захисту довкілля в районах збройних конфліктів, міжнародного співробітництва у цьому зв'язку, а також імплементації необхідних положень міжнародного права.

На завершення дослідження варто зазначити, що в науковій літературі висловлюється чимало зауважень до міжнародно-правового забезпечення охорони довкілля в умовах збройних конфліктів нормами МГП.

Зокрема, неодноразово піддавався критиці потрійний кумулятивний стандарт. На практиці досягнути його практично неможливо – особливо в урахуванням нечіткості визначення термінів «масштабної», «довгострокової» і «серйозної» шкоди [4, с. 4]. Так, під час збройного конфлікту в Косово у 1999 році війська НАТО підірвали на території Югославії більше мільйона тон вибухових речовин, у тому числі – зі збідненим ураном. Експертами ООН було визнано, що внаслідок цього рівень забруднення на-

вколишнього середовища в деяких районах колишньої Югославії і в прилеглих країнах на той час досягнув катастрофічних масштабів. Під час розгляду обставин справи Спеціальний комітет Міжнародного трибуналу щодо колишньої Югославії визнав факт заподіяння силами НАТО шкоди доквіллю постраждалих територій, а також те, що виявлені забруднення в окремих місцевостях є серйозними та становлять загрозу для здоров'я людини. Проте Комітет відзначив неможливість встановлення завдання діями повітряних сил НАТО масштабної, довгострокової та серйозної шкоди доквіллю, тобто не зміг виявити порушень ст. 35 і 55 Протоколу I. Як зауважує А.-Дж. Лоетс, потрійний кумулятивний стандарт є настільки високим, що може застосовуватись хіба що до наслідків використання ядерної, бактеріологічної або хімічної зброї [10, с. 19]. При цьому переважна більшість держав, у тому числі і ядерних, виключили ядерну зброю зі сфери дії статей 35 і 55 Протоколу I, якими цей стандарт передбачений.

Внесення норми про заборону завдання масштабної, довготермінової та серйозної шкоди доквіллю до Доповіді про звичаєві норми МГП, що застосовуються у збройних конфліктах міжнародного та неміжнародного характеру, мало надзвичайно важливе значення. Набувши статусу звичаю, ця норма стала б обов'язковою навіть для тих держав, які не підписали Протокол I або підписали його з відповідними застереженнями. Проте офіційна позиція багатьох держав із цього приводу є відмінною. Зокрема, США та Франція неодноразово заявляли, що стаття 35 Протоколу I не відображає звичаєве міжнародне право. На думку США, її зміст занадто широкий і неоднозначний [11, с. 458]. Таким чином, навіть за умови складності практичного доведення завдання під час бойових дій масштабної, довготермінової та серйозної шкоди доквіллю, держави не погоджуються визнавати відповідну норму в якості звичаєвої.

Ще одним тривожним фактором у питаннях захисту навколишнього середовища у період бойових дій є відста-

вання від розвитку воєнної справи правового регулювання в рамках МГП. Очевидно, процес удосконалення природоохоронних норм гуманітарного права гальмується через небажання окремих держав обмежуватись у способах і засобах ведення війни.

У зв'язку з цим, низка зарубіжних дослідників та експертів пов'язують захист доквілля під час збройних конфліктів з іншими галузями міжнародного права, а саме – навколишнього середовища та прав людини. Зокрема, обґрунтовується думка щодо необхідності застосування норм міжнародного екологічного права в період збройних конфліктів завжди, за винятком тих випадків, коли протилежне не закріплюється безпосередньо в міжнародних договорах [12, с. 244]. Водночас, це не виключає необхідності вдосконалення норм гуманітарного права, які, за загальним правилом, у період бойових дій мають статус *lex specialis*.

Висновки. Таким чином, у рамках галузі МГП охорона доквілля забезпечується звичаєвим, договірним, прецедентним та «м'яким» правом. Із 70-х років XX ст. у МГП почали з'являтися перші договірні норми, безпосередньо спрямовані на захист навколишнього середовища під час збройних конфліктів. Їх поява зумовлена, передусім, усвідомленням, що шкода, завдана доквіллю, неминуче тягне за собою негативні наслідки для життя та здоров'я населення як воюючих сторін, так і нейтральних держав, а в певних випадках – і майбутніх поколінь. Проте договірні норми гуманітарного права у цій сфері є недосконалими, а отже – не завжди ефективними. Звичайний статус вимоги не завдавати масштабної, довготермінової та серйозної шкоди доквіллю під час збройного конфлікту на сьогодні залишається предметом дискусії. Тому реальні можливості для захисту доквілля в ситуаціях міжнародних збройних конфліктів може забезпечити тільки застосування норм гуманітарного права у комплексі з іншими галузями міжнародного права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Воєнні дії на сході України – цивілізаційний виклик людству. Посібник / За заг. ред. О. Кравченко / Львів: ЕПЛ, 2015. – С. 7.
2. Report on Preliminary Examination Activities (2016). Situation in Ukraine (November 14, 2016). Available at: <https://www.icc-cpi.int/iccdocs/otp/161114-otp-rep-PE-Ukraine.pdf>
3. Резолюцією ПАРЄ АТО визнано міжнародним збройним конфліктом, – Буткевич [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://hromadskradio.org/programs/hromadska-hvylya/rezolyuciyeu-parye-ato-vyznano-mizhnarodnym-zbroynym-konfliktom-butkevych>
4. Protecting the environment during armed conflict. An inventory and analysis of international law, UNEP, Nairobi, 2009.
5. Maresca, Louis and Mitchell, Eleanor (2015). «The human costs and legal consequences of nuclear weapons under international humanitarian law». International Review of the Red Cross: Vol. 97: No. 899, Article 6, 621 – 645.
6. Габец Н. Принцип военной необходимости в международном гуманитарном праве: содержание и правовое закрепление / Н. Габец // Сацыяльна-эканамічныя і прававыя даследаванні.– 2015.– № 2.– С.121 – 129.
7. Жан-Мари Хенкертс, Луиза Досвальд-Бек и др. Обычное международное гуманитарное право. Том 1. Нормы. / Жан-Мари Хенкертс, Луиза Досвальд-Бек (Перевод с англ.) – МККК, 2006. – 819 с.
8. Соколова Н. Международно-правовая охрана окружающей среды во время международных конфликтов / Н. Соколова Н. // Международное экологическое право: учебник / отв. ред Р. Валеев. – М.: Статут, 2012. – 639 с.
9. Давид Э. Принципы права вооруженных конфликтов: Курс лекций, прочитанных на юридическом факультете Открытого Брюссельского университета / Э. Давид. – М.: Международный Комитет Красного Креста, 2011. – 1144 с.
10. Loets, Adrian Jacob, LL.B (2011). Protection of the environment in times of armed conflict under international law. LL.M. in Natural Resources Law and International Environmental Law.– Sigillum Universitatis Islandiae.
11. John B. Bellinger III, William J. Haynes II (2007). «A US government response to the International Committee of the Red Cross study Customary International Humanitarian Law». International Review of the Red Cross: Vol. 89: No. 866, p. 443 – 471.
12. Armed conflict and environmental damage / U C Jha. – New Delhi: Vij, 2014. – XII, 362 p.